

DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.14998225>

Accepted: 04.12.2024

Osmanlı İmparatorluğu Mali Yapısı İçinde İltizam

İltizam in The Financial Structure Of The Ottoman Empire

Şahin AY

Siirt Üniversitesi Kurtalan Meslek Yüksekokulu Maliye Programı
sahinay@siirt.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3036-2155>

Özet

Belirli bir bedel karşılığında devlet gelirlerinin bir kısmının kişilere devredilerek toplatılmasına iltizam denmektedir. İltizam sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar sisteminin yerine uygulamaya konmuştur. İltizam sistemine geçişte dünyada yaşanan ekonomik ve toplumsal dönüşümlerin etkisi olmuştur. Bütçenin nakit ihtiyacından kaynaklı olarak uygulama alanları arttırılan bu sistemin başta olumlu taraflarının fazla olacağı düşüncesi hâkimdir. Özellikle mültezimlerden paranın hemen ya da kısa bir süre zarfında alınacak olması, paranın hemen alınmasından kaynaklı olarak enflasyon ve ekonomik dalgalanmalardan etkilenmeyecek olması ve vergi toplamadaki işlem maliyetine katlanma zorunluluğunun olmaması iltizam sistemine geçişte önemli referans noktaları olmuştur. Fakat zaman içerisinde mültezimlerin kârlarını maksimum tutmak adına vergi mükelleflerinden yüksek tutarlarda vergi istemeleri, malikâne sistemine geçişle mültezimlerin haklarının 1-3 yıldan hayatta kaldıkları süre zarfına çıkarılması sistemin halk ve devlet adına taraflarını ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte mültezimle imzalanan anlaşmanın her an bozulacak ve daha fazla teklif veren bir mültezime verilme ihtimali, başta ihaleyi alan mültezimlerin kazanma hırslarını perçinlemiş ve bu durum tebaaya zarar vermiştir. Bu bağlamda 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütçe gelir ve giderleri incelendiğinde bütçe gelirlerinin istenilen ölçüde artmadığı, artan bütçe giderleri ile birlikte ciddi bütçe açıklarının olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İltizam, Osmanlı İmparatorluğu, Vergi

Abstract

The transfer of a portion of state revenues to individuals for a certain fee is called iltizam. The iltizam system was put into practice in the Ottoman Empire instead of the tımar system. The transition to the iltizam system was influenced by the economic and social transformations experienced in the world. The idea that this system, the application areas of which were increased due to the cash needs of the budget, would have many positive aspects is dominant. In particular, the fact that the money would be received from the tax farmers immediately or in a short period of

time, that the money would not be affected by inflation and economic fluctuations due to the immediate receipt of the money, and that there was no obligation to bear the transaction cost of collecting taxes were important reference points in the transition to the iltizam system. However, over time, the fact that the tax farmers demanded high amounts of taxes from taxpayers in order to maximize their profits, and the transition to the malikâne system and the extension of the rights of the tax farmers from 1-3 years to the period they survived revealed the sides of the system on behalf of the people and the state. However, the possibility that the agreement signed with the tax farmer could be broken at any moment and given to a tax farmer who made a higher offer strengthened the ambition of the tax farmer who won the tender in the first place and this situation harmed the subjects. In this context, when the budget revenues and expenditures of the Ottoman Empire in the 16th and 17th centuries are examined, it is seen that the budget revenues did not increase as much as desired and that serious budget deficits occurred together with the increasing budget expenditures.

Keywords: İltizam, Ottoman Empire, Tax

GİRİŞ

Vergiler tarihsel süreç içerisinde farklı evreler geçirerek günümüze kadar ulaşmışlardır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren devletin ekonomiye müdahale ettiği dünya sisteminde vergiler büyük bir değişim geçirmiş ve önemli bir maliye politikası aracı olmuştur (Rakıcı, Polat, 2016: 34). 15. yüzyıldan itibaren dünyada yaşanan birtakım gelişmeler hem ekonomik hem sosyal hem de askeri anlamda küresel çapta bazı değişikliklerin yaşanması konusunda belirleyici olmuştur. Genel olarak bu süreçte dünyada yaşanan gelişmeler farklı alanlarda yeniliklerin de yaşanmasına katkı sunmuştur. Küreselleşme kapsamında 15. yüzyılda tam donanımlı gemilere olan talep artmıştır. Bu yüzyılda Danzing'den Hollanda'ya, 16. yüzyılda Portekiz ve İspanya başta olmak üzere donanımlı gemiler ile Akdeniz ülkelerine tahıl taşımacılığı yapıldığı bilinmektedir. O dönemlerde, Cenevizli bir denizci olan Kolomb'un 1492'de Bahamalar'a çıkması ve aslında Amerika kıtasını keşfetmesi dünya genelinde pek çok değişimin en önemli sinyali olmuştur (Allen, 2002: 18, 19). Buna ek olarak Avrupa'da yaşanan bazı olaylar düşünsel anlamda da yeni bir dünya düzeninin oluşmasına neden olmuştur. 1517 yılında reform hareketlerinin başlaması ile Dante, Petrarca gibi İtalyan bilginler modern çağın temellerini oluşturmuşlardır. Sonraki süreçte Avrupa devletlerinin yeni topraklar elde etmek ve yeni ticaret kanalları bulmak adına pek çok seferi finanse ettikleri bilinmektedir (Tulga, 2013: 184). Coğrafi keşifler ve bu sebeple ortaya çıkan büyük zenginlik Avrupa'da hem bilimsel hem de kültürel zenginliğe katkı sunmuş akabinde yenilenme çağında Avrupa avantajlı bir konuma gelmiştir (Eğilmez, 2022: 82). 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu için de oldukça önemli bir zaman dilimidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok tarihçi tarafından en başarılı padişahı olarak gösterilen I. Süleyman bu süre zarfında padişahlık yapmış olup Osmanlı İmparatorluğu'nu hem siyasal hem de ekonomik anlamda yükseltmiştir. 16. yüzyılda dünyada yaşanan gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu için de bir takım değişiklik ihtiyaçlarına sebep olmuştur. Siyasal ve sosyal alanda olduğu gibi ekonomik alanda da değişiklikler ve güncellemeler yapılması adına pek çok adım atılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda vergiye yaklaşımdan kaynaklı meydana gelen değişiklikler; vergi hasılatı ve vergi tahsil yöntemlerini zaman içerisinde değiştirmiştir. Tarihsel süreç içerisinde dirlik yöntemi, tımar sistemi, iltizam yöntemi, emanet yöntemi, malikane sistemi, tahsildarlık yöntemi gibi farklı vergi tahsili yöntemleri uygulandığı bilinmektedir (Arıkan, Gürbüz, 2021: 155). XVI. yüzyılın ortalarından itibaren dünyada savaş teknolojileri kapsamında pek çok önemli gelişme yaşanmıştır. Bu değişimlerden kaynaklı olarak Osmanlı İmparatorluğu ordusunda asker talebi artmış ve bundan dolayı asker maaşlarının bütçe içerisindeki payı da artmıştır. Ateşli silahlar ile birlikte sipahi sınıfı ordu içerisinde önemini bir nebze yitirmiş, tımarlı sipahi sayısı azalmış ateşli silah kullanan askerler sebebiyle Osmanlı hazinesinin nakit ihtiyacı da artmıştır. Bu durum vergi gelirlerinin hazineye yollanmayıp sipahilere dirlik olarak verilen tımar sisteminin ciddi anlamda etkisinin azalması durumunu ortaya çıkarmıştır (Kara, 2021:2). Osmanlı İmparatorluğu'nda gelir ve vergi kaynakları mukataa şeklinde ifade edilmiştir. Mukataa gelir kaynağının türüne göre cizye, iskele, mizan mukataası gibi gruplara ayrılmaktadır. Aynı zamanda mukataa sözcüğü bir sancak içerisindeki tüm vergi gelirlerini de ifade etmek adına kullanılan bir kavram olmuştur. Mukataa gelirlerini toplamak için Osmanlı İmparatorluğu'nun başvurduğu yollardan biri iltizam iken bir diğeri ise emanet yöntemi olmuştur. Bu işleri yürüten kurum, hazine-i amire olmakla birlikte ilgili gelirlerin toplanabilmesi adına kadılık tarafından müzayedeler yapılmıştır (Ünal, 1988: 95, Ünal, 1991: 59). Mukataa sistemi içerisinde bir gelir bölgesi oluşturulmuştur. Bu gelir bölgesi tek bir gelir kaleminden oluşabildiği gibi birden fazla gelir kaleminden de meydana gelebilmiştir. Mukataa biriminin konusunu ise bir bölgeden toplanması gereken arazi vergileri, şahıs vergileri, gümrük gelirleri, arazilerin kiralari, dükkânların kiralari gibi şeyler oluşturmaktadır. Emanet ve iltizam yöntemlerine ek olarak bir maktu yöntem mevcuttur. Bu yöntem ile vergi toplayacak olan taraf ile vergi ödeyecek taraf arasında yıllık belirli bir ayni veya nakdi tutar üzerinden anlaşma yapılmaktadır. Anlaşmanın akabinde anlaşma tutarı peşin veya belirli taksitler biçiminde ödenmektedir. Emanet yöntemi ise eminaler tarafından belirlenen süre boyunca vergilerin toplanması durumudur. Vergi gelirlerinin bir vakıf adına toplanması durumunda ise cabi olarak ifade edilen vergi toplama memurları ve kâtipler vakıflara ait vergileri toplamaktaydı (Orbay, 2022).

Genel itibariyle iltizam sistemi Osmanlı mali yapısı içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Çalışma kapsamında önce literatür taramasına yer verilmiştir. Ardından iltizam sisteminin tarihsel süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam ve iltizam ile ilgili olumlu ve olumsuz eleştirilerin neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Son kısımda ise Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu gelir ve giderleri kapsamında iltizam sisteminin etkisi değerlendirilmiştir.

1.Literatür Taraması

İltizam sistemi ile ilgili farklı çalışmalar mevcuttur. Çalışmaların bir kısmı Osmanlı coğrafyasındaki belirli bir yerleşim yerindeki iltizam sistemini incelerken, bir kısım çalışma ise iltizam sisteminin tarihçesi ile Osmanlı mali ve toplumsal yapısına etkilerini analiz etmiştir.

Batmaz (1996), çalışmada 18. yüzyılda iltizam sistemini incelemiştir. Çalışmada iltizam sistemine duyulan ihtiyaç ayrıntıları ile belirtilmiştir. İltizam sisteminin taşrada bazı grupları yönetsel boyutta önemli yerlere getirdiği de ifade edilmiştir.

Buluş (2010), çalışmasında iltizam sistemi ile vergi toplama işleminin özerkleştirilmesini incelemiştir. Çalışmada az gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin vergi toplama sistemlerindeki olumsuzluklar incelenmiş ardından vergi toplamada etkinlik kapsamında iltizam sistemi tarihi örnekler ile detaylı bir biçimde analiz edilmiştir.

Yörük (2019), çalışmasında Lârende özelinde iltizam sistemini 16. yüzyıl kapsamında incelemiştir. İlgili dönemde ortaya çıkan sorunlar ile ilgili şikâyetlerin söz konusu dönemde değil de daha sonraki yıllarda ortaya çıkmasının sebepleri çalışmada araştırılmıştır. Yine 16. yüzyıl ile 17-19. yüzyıllardaki uygulama farklılıkları çalışma kapsamındaki bir diğer incelenen durumdur.

Yardımcı, Oflaz ve Meneçler (2020), çalışmalarında iltizam sisteminin, hazinenin nakit ihtiyacından kaynaklı olarak uygulandığını, iltizam sisteminin merkezi otoriteyi zayıflattığını belirtmişlerdir. İltizam sahibi olan mültezimlerin yerel otoriteler haline gelmesinin Osmanlı İmparatorluğu için olumsuzlukları da beraberinde getirdiği çalışmada ifade edilmiştir.

Kara (2021), çalışmasında 16. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun nakit ihtiyacından kaynaklı olarak iltizama sıklıkla yöneldiğini belirtmiş olup iltizamın fıkhi boyutu bu çalışmada detaylı olarak incelenmiştir. 16, 17, 18 ve 19. yüzyıllarda incelenen fetvalarda iltizamın şer'i olmayan bir sözleşme olduğu ile ilgili sonuçlara ulaşıldığı aktarılmıştır.

Arıkan ve Gürbüz (2021), çalışmalarında geçmişten bu yana uygulanan önemli vergi tahsili yöntemlerini açıklamış olup iltizam yöntemi de çalışmada detaylı bir şekilde ele almışlardır. Çelik (2022), çalışmasında 18. yüzyılda iltizam sisteminin Osmanlı maliyesi içerisinde uygulamalarını Adana sancağı özelinde incelemiştir. Çalışmanın sonucunda bu uygulama ile yetki çatışmalarının arttığı hem içeride hem de devlet ile olan uzlaşi kapsamında farklılaşmaların meydana geldiği ifade edilmiştir.

Çakmak (2023), çalışmasında iltizam sisteminin tarihsel süreç içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nda ki uygulama süreçlerini ve revizyonları açıklamıştır. İlk uygulandığı dönemden 1925 yılına dek vergisel bağlamda meydana gelen olumlu ve olumsuz durumlara çalışmada yer verilmiştir.

2. İltizam Sistemi'nin Kısa Tarihi

Devletler tarih boyunca etkin çalışan vergi idareleri kurmak adına pek çok girişimde bulunmuşlardır. Vergi toplama sistemi ile ilgili uygulanan özelleştirme uygulamaları da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Tarihsel süreç içerisinde iltizam sistemi pek çok devlet tarafından uygulanan ve vergi gelirlerinin şahıslar vasıtası ile toplanmasına olanak sağlayan bir sistem olmuştur. Günümüzde buna benzer uygulamalara pek rastlanmamakla birlikte mali etkinliğin sağlanması konusunda iltizam sistemi önemli bir referans noktası olmuştur (Buluş, 2010: 82). Devletlerin vergi toplama ile ilgili iki temel yolu bulunmaktadır. Bunlardan ilki günümüzde de mevcut olan maaşlı devlet memurları aracılığı ile vergi toplamak, bir diğeri ise özel teşebbüs gibi piyasada var olan kişilere belirli anlaşmalar neticesinde vergi toplama işinin devredilmesidir. Bu iki durum ideal ve sıklıkla tarih boyunca kullanılan yöntemlerdir. Osmanlı İmparatorluğu emanet

ve iltizam olarak ifade edilen bu yöntemlerin her ikisini de kullanmışlardır. Fakat çoğunlukla iltizam yöntemi emanete tercih edilmiş bu durum Tanzimat'a kadar süregelmiştir (Genç, 2000). İltizam Avrupa'da 16. yüzyıl itibariyle pek çok ülkede uygulanan bir vergi toplama biçimi olmuştur. 1604 yılında İngiltere'de General Farm ve 1681'de Fransa'da Ferme Generale gibi kurumlar iltizam vergisini toplamışlardır. Asya'da, Amerika'da ve Ortadoğu'da, Avrupa'dan çok daha önce iltizam sistemi uygulanmıştır. Fransız, İngiliz, Prusya, Güneydoğu Asya ve Osmanlı yöntemleri olmak üzere beş ayrı iltizam modeli mevcuttur. Fransa özelinde alım satım işlemlerinden kaynaklanan dolaylı vergiler 13. yüzyıldan Fransız Devrimi'ne kadarki zaman diliminde bazı istisnalar dışında iltizam yöntemi ile toplanmıştır. 1681 yılına kadar bazı değişikliklere uğrayan Fransız sistemi bu tarihten itibaren bütün dolaylı vergileri tek iltizam şirketinde birleştirmiştir (Ma, 2003: 436, 437).

2.1 Osmanlı ve İltizam

Osmanlı İmparatorluğu'nda maaşlı asker sayısının artması hazinenin nakit ihtiyacını arttırmıştır. Bu sorun 16. yüzyılın sonlarından itibaren vergilerin iltizam yoluyla toplanması uygulamasına neden olmuştur (Kara, 2021: 2). İltizam en genel anlamı ile Osmanlı İmparatorluğu'nda vergilerin bir bedel karşılığında vergi toplamayı üstlenen mültezimlere devlet tarafından devredilmesi yöntemi olarak ifade edilmektedir (Ay, 2016: 123). İltizam yöntemi ile devletler gelecekte bir bölgeye ait olan ve gelecekte tahsil edilmesi planlanan vergileri ihaleyi alan şahıstan peşin ya da taksitler biçiminde almaktadır. Devletler ihaleyi alan yani en yüksek teklifi veren kişilere bir yıllığına üç yıllığına ya da dokuz yıllığına vergi toplama hakkı vermişlerdir. Bu durum iltizamın vergi tahsil usulü olmasıyla birlikte iç borçlanma ve kamu finansman aracı olmasının da göstergesi durumundadır (Kara, 2021: 2). Osmanlı İmparatorluğu'nda iltizam uygulamalarına 16. yüzyıldan önce de rastlanılmaktadır. II. Mehmet döneminde erken iltizam uygulamaları olmakla beraber ilk defa ne zaman uygulandığı hakkında net bir bilgiye rastlanılmamıştır. Dünya genelinde ise ilk uygulamaların eski çağlardan beri süregeldiği bilinmektedir. 1695 yılından itibaren malikane ile ifade edilen uzun süreli iltizam uygulamaları söz konusu olmuştur (Orbay, 2022).

Osmanlı İmparatorluğu'nda belirli bir tımar düzeni bulunmaktadır. Bu düzenin dışında kalan vergi kaynakları ise mukataalar şeklinde ifade edilmiştir. Mukataa kelime anlamı olarak vergilerin türlerinin ve miktarlarının coğrafi sınırları ile maliye teşkilatı tarafından belirlenmiş vergi kaynağı anlamına gelmektedir. Örnek olarak İzmir şehrinde esnaf loncaları ya da dış ticaret gümrüğü bir mukataa olarak ifade edilmektedir. Merkezi devlet yönetiminde idari anlamda yetersizliklerin mevcut olması durumunda ise iltizam yolu ile toplanmıştır. Bununla birlikte tımar düzeninin olmadığı Bağdat ve Basra gibi yerlerde de vergi gelirlerinin toplanma şekli iltizam yolu olmuştur (Pamuk, 2023a: 147). İltizam yönteminde gelirlerin toplanmasını üstlenen kişilere mültezim adı verilmektedir. Vergi gelirlerinin toplanması açık arttırma ile yapılır ve en yüksek teklifi veren mültezimler verdikleri teklife kefil gösterilirlerdi. Ardından teklif bir arz belgesi ile iletilir, arzın üzerine tezkire ya da telhis yazıldıktan sonra iltizam talebnameleri defterine kaydedilmektedir. Mültezimler vergi gelirlerini toplama işlerini birlikte de üstlenebilirlerdi. Belirlenen tutardan fazla toplanan miktar mültezimlerin kârını oluşturmaktadır (Orbay, 2022). Açık arttırmanın akabinde sonuç kesinleştikten sonra bile daha yüksek bir teklif verilmesi durumunda mukataa yeni teklifi sunan kişiye verilmektedir. Bunun en önemli sebebi olarak da hazineye daha yüksek tutarda para

girişinin sağlanmasıdır (İnalçık, 1959: 45). Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıl sonuna kadar iltizam sistemi vergi toplamanın yanında kısa vadeli iç borçlanma senedi olarak da kullanılmıştır. Fakat özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe açıklarının artması neticesinde iltizam sistemi iç borçlanma yönü ile daha cazip gelmeye başlamıştır. İltizam anlaşmalarının sürelerinin uzatılması ve mültezimlerden peşin ödeme istenmesi bu durumu doğrular niteliktedir (Pamuk, 2023b: 82).

16 yüzyıl verileri mültezimler arasında rekabetin olduğunu göstermekle birlikte 17. yüzyılda rekabetin azaldığı görülmüştür. Bu durumun altında yatan en önemli nedenler arasında iltizamın askeri zümrenin eline geçmesi gösterilmektedir. O dönemde bütçe açıkları ile birlikte enflasyona göre düşük kalan maaşların eksik ödenmesi ve vaat edilen zaman diliminde ödenmemesi askeri zümrenin yoğun olarak iltizam temelli işlere yönelmesine neden olmuştur (Genç, 2000). 17. yüzyılda iltizam sisteminde bir takım başka sorunlarda baş göstermiştir. Mukataalar belirlenen süre bitmeden ek gelir getirmesi amacıyla yeni mültezimlere verilmiş, iltizam sözleşmeleri olanların hakları ellerinden alınıp başkalarına verilmiş, bazı mültezimler gelir elde etmeden giderlerin ödenmesi talep edilmiştir. Bazı mültezimlerin ise aşırı kâr elde etmelerine göz yumulmuştur. Bu durum bir süre sonra mukataalara olan talebi azaltmış ve devlet gelirlerinin azalması ile sonuçlanmıştır (Tabakoğlu, 2016: 332).

2.2 İltizam Sistemi Eleştirileri

Yardımcı, Oflaz ve Menecler (2020), çalışmalarında iltizam sisteminden kaynaklı olarak vergi toplama görevinin bir zümreye verilmesinin hem toplumsal huzursuzluk yarattığını hem de yapılan yolsuzluklardan kaynaklı olarak devlet hazinesine de eksik para girdiğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte mültezimlerin bu zaman diliminde hem maddi olarak hem de toplumdaki güç babında önemli yerlere geldikleri devamında ayanlığa geçişle askeri sınıfa girdikleri ifade edilmiştir. Pamuk (2023a ve 2023b) ise iltizam sistemine eleştirileri öncelikle mültezimler üzerinden yapmıştır. İstanbul'daki ve taşradaki sermayedarların, yüksek makamlarda bulunan yüksek rütbeli askerlerin, kendilerini sarraf olarak ifade eden ama tefecilik faaliyetlerinde bulunan kişilere iltizam sistemi ile alan açıldığı ifade etmiştir. Bunun yanında İstanbul'da ikamet eden mültezimlerin farklı coğrafyalardaki büyük mukataaları satın aldıkları, alınan alanların küçük parçalara bölünüp alt mültezimlere verildiği belirtilmiştir. Ayrıca bir diğer eleştiri noktası da tımar sisteminde sipahilerin reayayı korumasına karşılık, en fazla üç yıllık ihale alan mültezimlerin reayayı korumak ve kollamak gibi kaygılarının olmadığı ve aksine reayayı sömürdükleri durumudur. Bu husustan kaynaklı olarak iltizamın tarımsal üreticiler için bir baskı unsuru olduğu ve vergi yükünü arttırıcı bir durum olduğu aktarılmıştır. Hançerlioğlu (1999) ise mültezimlerin kendi kârlarını maksimize etmek adına üretici halk üzerinde baskı kurduklarını ve sömürdüklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte devletin bir tahsilat yapısı kurma maliyetinden kaçınmak adına mültezimlerin halka kurdukları baskıya engel olmadıklarını ifade etmiştir. Eleştirileri sadece Osmanlı İmparatorluğu özelinde uygulanan iltizam sistemine karşı değil aynı zamanda Fransa ve Almanya gibi ülkelerdeki yapıya da dairdir. Bu sistemin kamu gelirlerini ekonomik dalgalanmalara karşı koruduğunu ve enflasyondan etkilenmediğini ve bundan dolayı da devletlerin bu hususta ısrarcı olduğunu dile getirmiştir. Tabakoğlu (2016), mültezimlerin vergi mükelleflerinden vergi alacaklarını altın ve gürüş (gümüş para) biçiminde topladıklarını hazineye ise mankur (mangır)

olarak ifade edilen bakır paralar teslim ettiklerini söylemiştir. Bundan kaynaklı olarak da mültezimlerin kur farkından kaynaklı aşırı kârlar elde ettiğini belirtmiştir. Kuyucak (1939), II. Mahmut döneminde piyasada 36 çeşit gümüş para olduğunu belirtmektedir. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun para sisteminin aslında çok karmaşık olduğu konusunda fikir vermektedir. Genç (2000), iltizam sisteminin ikamesi durumunda olan emanet sisteminin iltizamın rakibi olmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte iltizam sisteminde kamu gelirini önceden bilme imkânının bir avantaj olduğu, ilgili vergi gelirlerinin mevsimlik ve konjonktürel dalgalanmalardan etkilenmemesinin kamu maliyesi adına olumlu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca olumsuzluklar karşısında tedbirler alındığı ve olumsuzluklarla mücadele edilmesinin söz konusu olduğu, bu durum neticesinde yüzyıllar boyunca iltizam sisteminden vazgeçilmediğini belirtmiştir. İnalçık (1965), ise 15. ve 16. yüzyıl kaynaklarında iltizama yönelik halktan gelen ciddi eleştirilerin bulunmadığı sonraki süreçte eleştirilerin arttığını ve bu durumun iltizam sisteminden değil iltizam sisteminin uygulanış biçiminden kaynaklandığını belirtmektedir. İnalçık (2017), 1528 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm bütçe gelirlerinin %30'unun iltizamdan gelen gelirler olduğunu aktarmıştır. Cezar (1986), iltizam sisteminde yaşanan sorunlar neticesinde malikâne sistemine geçildiğini 1-3 yıl arasında değişen iltizam sürelerinin mültezimlerin yaşadığı süre boyunca devam etmesi ve akabinde mirasçılara bırakılması yöntemine geçildiğini belirtmiştir. Bu durumun bütçede süregelen sorunların çözümüne katkı sağlayacağı amacıyla yapıldığı fakat Osmanlı maliyesinin taşrada yetersiz olmasından kaynaklı istenilen sonuçlara ulaşılmadığını belirtmiştir.

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamu Gelir ve Giderleri Bağlamında İltizam

Osmanlı İmparatorluğu'nda, toplumsal düzen 16. yüzyıla kadar belirli bir tutarlılık göstermiş fakat bu yüzyılın ikinci yarısında birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Savaş teknolojisinde yaşanan gelişmeler, devlet giderlerinin sürekli olarak artması ve mali sistemde sürekli nâkite ihtiyaç duyulması akabinde tımar sisteminin yerine iltizam sistemine geçilmesine neden olmuştur. Bu durum toprak düzeni ve üretimde süregelen durumun bozulmasına etki ettirmekle kalmayıp aynı zamanda toplumsal düzen üzerinde de olumsuzlukları beraberinde getirmiştir (Şener, 2021: 21). İltizam sistemi temelde fiskalizm ilkesi doğrultusunda getirilmiş olup yaşamış olduğu değişiklikler yine bu ilke paralelinde olmuştur (Uzun, Avşar, 2019: 84). Fiskalizm ilkesi iktisadi faaliyetler kapsamında kamu gelirlerini mümkün olduğu kadar arttırılması ve olası gerileme durumunda önüne geçilmesini ifade etmektedir (Bozpınar, 2022: 202).

Tablo 1: 16. Yüzyıl Osmanlı Kamu Gelir ve Giderleri

Yıl	Kamu Gelirleri (Akçe)	Kamu Giderleri (Akçe)	Fark (Akçe)
1524-1525	141 272 658	126.581.347	14.694.311
1527-1528	277.244.773	150.228.227	93.049.876
1546-1547	241.711.834	171.872.357	69.839.477
1547-1548	198 887 294	111 997 449	86 889 854
1565-1566	183.088.000	189.657.000	-656.900
1567-1568	348.544.150	221.532.453	127.011.728
1582-1583	313.744.645	277.578.755	36.165.890
1592-1593	293.400.000	363.400.000	-70.000.000
1597-1598	300.000.000	900.000.000	-600.000.000

Kaynak: (Tabakoğlu, 1985: 396).

16. yüzyıl hem Osmanlı İmparatorluğu adına hem de dünya genelinde önemli toplumsal değişimleri barındıran insanlık tarihi için son derece önemli bir yüzyıldır. Osmanlı İmparatorluğu özelinde de yükselme dönemi olarak nitelendirilen bir yüzyıldır. Dünyada yaşanan değişimlerin neticesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik anlamda pek çok yeni düzenlemeyi yürürlüğe koyduğu bilinmektedir. Bu düzenlemelerden biri de tımar sistemi yerine iltizam sistemine geçiştir. Bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kamu gelir ve giderleri incelendiğinde kamu gelirlerinde bir istikrarsızlık olduğu görülmektedir. 1565-1566 yıllarında kamu gelirleri 183.088.000 akçe iken sonraki iki yılda kamu gelirlerinin yaklaşık iki kat arttığı görülmektedir. Fakat yüzyılın sonlarına doğru 1567-1568 yıllarında yaşanan artışın söz konusu olmadığı istikrarsız durumun devam ettiği gözlemlenmektedir. Kamu giderlerinde ise 1547-1548 yılları istisna olup tabloda yer alan diğer yıllarda belirgin bir artış görülmektedir. Bu durum özellikle 1597-1598 yıllarında çok ciddi biçimde artmıştır. Bu durumun sebebini sadece iltizam sistemine bağlamak doğru olmayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının sürekli büyümesi, artan savaş harcamaları ve ülke nüfusundaki artıştan kaynaklı olarak kamu harcamalarının artması durumu ortaya çıkmıştır. Fakat iltizam sisteminin kamu gelirlerinde ciddi bir artışa neden olmadığı da açıktır. Tımar sistemi yerine iltizam sisteminin getirilmesi neticesinde bütçe gelirlerindeki istikrarsızlık tımar sistemi ile iltizam sistemi arasında karşılaştırmaya gidilmesini elzem kılmaktadır. Her iki sistemin de hem olumlu hem de olumsuz tarafları mevcuttur.

Tımar sisteminde vergi gelirlerinin büyük bölümü merkez hazineye gitmemekte yerelde toplanmakta ve yerelde harcanmaktaydı. Aynı olarak toplanan bu vergiler nakde çevrilmekte zorunluluk çerçevesinde yaşanan yerleşim yeri için harcanmaktaydı (Pamuk, 2023b; 81). Fakat bu durum iltizam sistemi için geçerli olmadığından dolayı yerelde daha fazla ekonomik sorunun meydana gelmesi söz konusu olmuştur.

Tablo 2: 17. Yüzyıl Osmanlı Kamu Gelir ve Giderleri

Yıl	Kamu Gelirleri (Akçe)	Kamu Giderleri (Akçe)	Fark (Akçe)
1608	503.691.446	599.191.446	-95.500.000
1650	532.900.000	687.200.000	-154.300.000
1652-1653	517.271.470	528.862.971	-11.591.500
1654	537.356.433	658.358.459	-121.002.026
1661-1662	581.270.828	593.604.361	-12.333.533
1666-1667	553.429.239	631.861.656	-78.432.420
1669-1670	612.528.960	637.206.348	-24.677.380
1687-1688	700.357.065	901.003.350	-200.646.285
1690-1691	565.751.408	812.878.365	-247.126.955

Kaynak: (Tabakoğlu, 1985: 397).

16. yüzyılda var olan iktisadi genişleme dalgası Avrupa'da feodalizmin azalmasına, kapitalist üretimin ise artmasına sebep olmuştur. Fakat 17. yüzyılda bu iktisadi genişleme durağan bir seyre evrilmiştir. Avrupa'nın bazı bölgelerinde farklı durumlar yaşanmasına rağmen 18. yüzyılın ortalarına dek üretim ve uzun mesafeli ticaretin azaldığı bilinmektedir (Pamuk, 2023a: 133). Osmanlı İmparatorluğu'nda ise tarihsel bağlamda genel kabule göre 16. yüzyıl sonrasında gerileme dönemine girilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu sanayi devrimi ile süregelen kapitalist sürecin gerisinde kalmış, uluslararası ticaret konusunda eksiklikler yaşamıştır. Devlet gelirleri de bu

süreçte fetih ve ganimet gelirlerinden oluşmaktadır (Uzun, Afşar, 2019: 56). 17. yüzyılda Sultan IV. Murat'a Koçi Bey tarafından sunulan raporlar Osmanlı İmparatorluğu'nda kurumlarda var olan sorunların çözülmesi gerektiğini müesseselerin eski sistemlerine dönmeleri gerektiğini belirtmektedir (Kara, 1964: 585). Bu eleştiriler arasında iltizam sistemi ile ilgili direkt bir eleştiri olmamasına rağmen ekonomik kayıpların sebepleri bozulan kurumlara ve yakalanamayan modern dünyaya bağlanmıştır. Bu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kamu gelir ve giderleri incelendiğinde bir önceki yüzyılda olduğu gibi bu yüzyılda da gelirlerde bir istikarsızlık olduğu görülmektedir. Örneğin 1669-1670 yıllarında gelirler 612.528.960 akçe iken yaklaşık yirmi yıl sonra 565.751.408 akçeye gerilediği görülmektedir. Yine Tablo 2'de ki veriler ışığında kamu giderlerinde de istikarsızlık olduğu özellikle bu yüzyılın son çeyreğinde kamu giderlerinde çok ciddi artışlar olduğu görülmektedir. Tablo 2'de verisine yer verilen her yılda kamu giderlerinin kamu gelirlerinden fazla olduğu görülmektedir. Hatta 1690-1691 yılı verilerinde açığın kamu gelirlerinin %40'ından fazla olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Coğrafi keşiflerin dünya tarihi için büyük bir önemi vardır. 14. ve 16. yüzyıl arasında Amerika'nın Kristof Colomb, Brezilya'nın Cabal, Filipinlerin Magellan, Kanada'nın Cartier Avustralya'nın Mendes tarafından keşfedilmesi tüm dünyada yeni bir ekonomik dönüşümün habercisi olmuştur. Bu keşiflerin olduğu zaman diliminde Avrupa'da yaşanan reform ve rönesans hareketleri, bilimsel düşünceye ilginin artması, sanatın etkisinin sınırları aşması yeni düzenin diğer ayağını oluşturmuştur. Bu süreçte 600 yıllık tarihinin en güçlü dönemini yaşayan ve en geniş sınırlarına ulaşan Osmanlı İmparatorluğu gelişmelerin gerisinde kalmak istememiş ve hem toplumsal hem de mali birtakım yeniliklere gitmiştir. Yaşanan mali yeniliklerden biri de iltizam sistemi olmuştur. Tımar sisteminin yerine uygulamaya konan iltizam sistemi pek çok haklı sebeple uygulamaya konulmuştur. Ateşli silahların hâkim olmaya başladığı yeni düzende sipahilerin etkisi azalmıştır. Fakat genel çerçeve incelendiğinde uygulamada birtakım olumsuzlukların var olduğu görülmektedir. Devlet bütçesinin ihtiyaç duyduğu nakit sıkıntısını çözmek adına geçilen bu sistem vergi mükelleflerinin omzuna ciddi anlamda yük bindirmiştir. Yine coğrafi keşiflerin etkisi ile özellikle Avrupa kıtasında bollaşan altın ve gümüş aynı zamanda merkantilist doktrininde etkisi ile Avrupa'da enflasyonist bir dönemin yaşanmasına neden olmuştur. Bu durumdan etkilenen Osmanlı İmparatorluğu için iltizam sistemi sayesinde vergi gelirlerini peşin almak, kamu gelirlerini enflasyon ve konjonktürel dalgalanmalar karşısında koruma konusunda avantajlı bir durum gibi görünse de sonraki yıllarda mültezimlerin ihaleleri yıllar geçse bile eski fiyatlardan almaları durumunun önüne geçememiştir. Bir diğer önemli nokta iltizam sürelerinin önceleri birkaç yıl ile sınırlı tutulup sonraki dönemde malikâne sistemi ile ömür boyu verilmesidir. Bu durum kamu gelirlerinin azalmasının yanında bireylerin çok ciddi vergi yükleri ile boğuşmasına neden olmuştur. İltizam sisteminin temel amaçları arasında yer alan devletin nakit ihtiyacına katkı sağlayıp sağlamadığı hususunda da çalışmada yer verilen 16. ve 17. yüzyıl bütçe verileri fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bütçe gelirlerinin yıllar geçmesine rağmen istenilen düzeyde olmaması iltizam sisteminin hedeflere ulaşma konusunda eksik kaldığını göstermektedir. Zaman içerisinde iltizam konusunda bazı düzenlemeler yapılsa bile Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne dek bu sistemin uygulandığı görülmektedir. Sistemin kaldırılması yeni cumhuriyetin ikinci yılında mümkün olabilmiştir. Son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle

taşrada maliye teşkilatının zayıf olması, iltizam sistemi aracılığı ile vergi işlem maliyetinin azalmasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Allen, R. C. (2022). Küresel Ekonomi Tarihi. (H. K. Cimitoğlu, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arıkan, Z., & Gürbüz, S. (2021). Geçmişten Günümüze Belli Başlı Vergi Tahsil Yöntemleri. Ed: H. Ay, Düşünce ve Uygulamada Maliye Tarihi (s. 159-182). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ay, H. (2016). Tarihi Mali Sistemler ve Osmanlı Maliyesi. İzmir: Albi Yayıncılık.
- Batmaz, E. (1996). İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları. Tarih Araştırmaları Dergisi, 18(29), 39-50. doi:https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000103
- Bozpınar, C. (2022). XIX. Yüzyıl Bursa İpek Sektörü: Fiskalizm İlkesi Bağlamında Bir Değerlendirme. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24(1), 201-212. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1540773>
- Buluş, A. (2010). Vergi Toplamanın Özerkleştirilmesinin Vergi Toplamanın Etkinliğine Katkısı: İltizam Sistemi ile Bir Mukayase. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (19), 81-120. <https://dergipark.org.tr/en/pub/kosbed/issue/25701/271206>
- Cezar, Y. (1986). Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi / XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih. İstanbul: Alan Yayıncılık. https://www.sayistay.gov.tr/files/925_Bolum1_compressed.pdf
- Çakmak, C. (2023). İltizam. In The Palgrave Encyclopedia of Islamic Finance and Economics. Springer International Publishing, 1-5. https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-030-93703-4_150-1
- Çelik, M. (2022). XVIII. Yüzyılda Devlet ve Toplum İlişkisine Bir Örnek: Adana Sancağı Örneğinde İltizam Sisteminin Yeni Yöneticileri. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 62(1), 630-665. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2211137>
- Eğilmez, M. (2022). Tarihsel Süreç İçerisinde Dünya Ekonomisi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Genç, M. (2000). İltizam. İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/iltizam--vergi#:~:text=Terim%20olarak%20%E2%80%9C%C3%B6zel%20bir%20%C5%9Fahs%C4%B1n,bedel%20kar%C5%9F%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1nda%20%C3%B7Czerine%20almas%C4%B1%E2%80%9D%20demektir.>
- Hançerlioğlu, (1999). Ekonomi Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi

- İnalcık, H. (1959). İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* (1), 29-46. https://isamveri.org/pdfdrq/D00004/1959_1/1959_1_INALCIKH.pdf
- İnalcık, H. (1965). Belgeler II / Adâletnâmeler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. <https://belgeler.gov.tr/tam-metin-pdf/96/tur>
- İnalcık, H. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi – I / 1300-1600. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kara, M. T. (2021). Osmanlı Fetva Literatürü Çerçevesinde İltizam Uygulamasının Fıkhî Tahlili. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Karal, E. Z. (1964). Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XXVIII (112), 581-601. https://isamveri.org/pdfsby/D00137/1964_112/1964_112_KARALEZ.pdf
- Kuyucak, H. A. (1939). Para ve Banka, C. I. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.
- Ma, J. (2003). New Public Management in Early Modern Period: Lessons from Tax Farming History. *Administrative Theory & Praxis*, 25(4), 435-456. <https://www.jstor.org/stable/25610628?seq=1>
- Orbay, K. (2022). İltizam Sistemi. *Tübitak Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*: https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/iltizam_sistemi#:~:text=Osmanl%C4%B1%20%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu'nda%20iltizam%20y%C3%B6nteminin,daha%20yayg%C4%B1n%20%C5%9Fekilde%20tercih%20edilmi%C5%9Ftir
- Pamuk, Ş. (2023a). Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2023b). Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Rakıcı, C., & Polat, S. (2016). Verginin Tarihi Gelişimi ve Geçmişte Uygulanan Bazı İlginç Vergi Konuları. Ed: A. R. Gökbunar, & A. Uğur, *Sümerlerden Türkiye Cumhuriyeti'ne Maliye Tarihi* (s. 17-37). İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Şener, A. (2021). Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Hukuk, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım
- Tabakoğlu, A. (1985). XVII ve XVIII Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41, 389-414. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/8348>
- Tabakoğlu, A. (2016). Osmanlı Mali Tarihi. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tulga, D. (2013). Dünya Tarihi. İstanbul: NTV Yayınları.
- Uzun, M. C., & Afşar, B. (2019). Osmanlı Ekonomisinin Temel Unsurlarının Ekonomik Yaklaşımlar Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*(3), 54-93. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1147122>

- Ünal, M. A. (1988). XVII. Yüzyıl Başlarında Harput Mukataatına Ait Bir İcmal Muhasebe Defteri. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (3), 93-107.
- Ünal, M. A. (1991). XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi. Tarih İncelemeleri Dergisi (6), 59-77. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58262>
- Yardımcı, M. E., Oflaz, E., & Menecler, O. (2020). Tarihsel Süreçte İltizam Sisteminin Sosyo Ekonomik Etkileri; Devlet Erkinin Kişisel Kullanımı “Mültezim”. Düzce İktisat Dergisi, 1(1), 57-68. https://duzceiktisatdergisi.com.tr/files/22/manuscript/manuscript_1919/d%C4%B0d-1919-manuscript-113415.pdf
- Yörük, D. (2019). XVI. Yüzyılın Ortalarında İltizam Sisteminin Yaygınlığı: Lârende Kazası Örneği. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (47), 217-238. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1494388>